

ДНІПРОПЕТРОВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

На правах рукопису

СКІВІНА Валентина Іванівна

ДИССЕМІНАЦІЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ МОВИ
ТА ПРОБЛЕМИ ЛЕКСИКОГРАФІЇ

Спеціальність

10.02.04-германські мови, 10.02.02 - російська мова

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора філологічних наук

Дніпропетровськ

1997

Дисертацією є рукопис

Робота виконана на кафедрі теорії англійської мови
Запорізького державного університету

Науковий консультант

доктор філологічних наук, професор
Столярова Любов Прохорівна

Офіційні опоненти:

доктор філологічних наук, професор
Колегаєва Ірина Михайлівна

доктор філологічних наук, професор
Руденко Дмитро Ігоревич

доктор філологічних наук, професор
Горпинич Володимир Олександрович

Провідна установа -

Інститут мовознавства ім. О.О. Потебні НАН України

Захист відбудеться « 27 » червня 1997 року о
_____ годині на засіданні спеціалізованої вченої ради
Д 09.01.16 по захисту дисертацій на здобуття наукового
ступеня доктора філологічних наук при Дніпропетровському
державному університеті (320625, м. Дніпропетровськ,
пров. Науковий, корп. I, філологічний факультет, ауд.
804).

З дисертацією можна ознайомитися в науковій
бібліотеці Дніпропетровського державного університету.

Автореферат розіслано « ___ » _____ 1997 року

Учений секретар
спеціалізованої ради,
доцент

Т.С. Пристайко

Рефероване дисертаційне дослідження виконане в руслі й методами історичної лінгвістики і є спробою вироблення концепції еволюції мови в процесі диссемінації за межами споконвічної території. Основою роботи є запропонована автором інтерпретація сутності процесів мовної адаптації, під якою розуміємо перетворення співвідношення між стабільністю та мінливістю, що регулюється станом внутрішньої та зовнішньої варіативності.

Актуальність дослідження полягає в нагальній необхідності узагальнення досягнень регіональної лінгвістики, вивчення напрямків розвитку мов при їх територіальній дисперсії й створення цілісної лінгвістичної теорії поліетнічних мов, у вивченні структури лексико-семантичної системи таких мов. Крім того, вона обумовлена потребою подальшого розвитку теорії лексикографії, зокрема, створення теорії регіональної лексикографії, яка відображає своєрідність стану лексичної системи національно негомогенної мови і особливостей її вивчення.

Об'єктом дослідження стали форми існування англійської та російської мов, що використовуються як рідні й нерідні кількома націями.

Мета роботи полягає у з'ясуванні особливостей розвитку мов, що вийшли за межі своїх споконвічних територій і виконують функції як національної, так і мови міжетнічного спілкування; у вивченні механізмів підтримки гомеостазу¹ системи в цілому й лексичної системи зокрема; в описі структурних параметрів лексикону національно негомогенної мови; у розробці положень теорії лексикографії, що дозволяють відобразити структурні характеристики лексичної системи мови такого типу.

Поставлена мета передбачає вирішення таких завдань:

-вивчити механізми адаптації мовної системи та її окремих елементів до змінюваних умов функціонування; визначити тип змін, що характеризує трансформацію мови з національної на національно

¹Під гомеостазом розуміють тип динамічної рівноваги, характерний для складних саморегульованих систем, сутність якого полягає в підтримці істотно важливих для збереження системи характеристик у допустимих межах при зміні умов зовнішнього і внутрішнього середовища.

негомогенну; охарактеризувати форми існування англійської мови, особливості їх розвитку й сучасного стану; проаналізувати взаємини варіантів у рамках системи; з'ясувати тенденції й напрямки її розвитку; розробити концепцію трансформації національно гомогенної мови в національно негомогенну; дослідити особливості адаптації російської мови до умов функціонування в межах поліетнічної та полінаціональної держави, проаналізувати моделі трансформації мови при її одночасному використанні як мови-макропосередника і як рідної мови частини населення, порівняти особливості розвитку й сучасний стан двох мов - англійської та російської;

-дослідити закономірності розвитку й структуру лексичних систем англійської та російської мов, що інтегруються як адаптивні системи, які функціонують протягом всієї своєї історії всередині сфери гомеостазу; окреслити структурні параметри лексичної системи національно негомогенної мови; виробити принципи виділення структурно-функціонального ядра цієї системи; проаналізувати лексичне ядро з точки зору етимологічних, структурних, семантичних і функціональних аспектів;

-дослідити напрямки й тенденції розвитку англомовної та російської філологічної лексикографії; проаналізувати проблеми, методи й перспективи регіональної англомовної лексикографії; розробити методи лексикографічного опису ядерної частини англійського лексикону й підготувати проект словника "A Core English Dictionary"; обґрунтувати теоретичні положення англо-російського ідеографічного словника ядерної частини англійського лексикону.

Матеріали і методи дослідження. Матеріалом дослідження стали леми та дефініції 43 регіональних і загальних англомовних філологічних словників, 17 філологічних російських словників, твори американських, канадських та австралійських письменників, матеріали періодики загальним об'ємом 3200 сторінок.

Методика дослідження має комплексний характер: використовується метод кореляції мовних і соціальних явищ, порівняльно-

історичний метод, метод встановлення системних відповідностей між національними варіантами англійської мови на лексичному рівні, хронологічна й ареальна локалізація лексичних явищ, історико-зіставний метод, вироблений вітчизняною лексикографічною школою, елементи компонентного аналізу в його сучасній модифікації - прийоми аналізу словникових дефініцій, метод аналізу лексики за семантичними полями.

Новизна проведеного дослідження полягає в уточненні сутності еволюційних процесів, що характеризують особливості розвитку мови при її диссемінації й спричиненої цим активізацією адаптивних процесів; у розробці концепції сучасного стану й тенденцій розвитку англійської та російської мов; в окресленні структурних параметрів лексичної системи англійської мови; в описі ядерної частини цієї системи, в тому числі й лексикографічними методами; у порівнянні способів адаптації англійської й російської мов.

Дисертація має теоретичне значення, оскільки в ній поглиблюється уявлення про механізми адаптації мовної системи; уточнюються поняття варіативність, мінливість, стабільність у їх співвідношенні та взаємодії; узагальнюється досвід дослідження поліетнічних мов; встановлюються тенденції розвитку англійської та російської мов; пропонується оригінальна схема опису структури лексичної системи національно негомогенної мови; досліджується роль ядра лексичної системи у підтримці її цілісності; зроблено певний внесок у розвиток теорії лексикографії. Розроблені теоретичні принципи аналізу національно негомогенної мови можуть бути екстрапольовані на матеріал інших мов - іспанську, німецьку, французьку, що сприятиме створенню єдиної теорії мов такого типу.

Практична значимість дослідження полягає в можливості використання його основних положень та висновків при підготовці філологічних словників; у тому числі навчальних, при читанні лекцій і проведенні семінарських занять із загального мовознавства, лексикології, лексикографії та історії англійської мови.

Положення, що виносяться на захист:

1. Адаптація мовної системи до змінюваних умов зовнішнього і внутрішнього середовища, що полягає в перетворенні співвідношення між мінливістю та стабільністю, регулюється станом, об'ємом та домінуючим типом варіантності. Її можна охарактеризувати як процес кореляції між мовними станами, що являють собою актуалізацію одного з іманентно притаманних мові властивостей: мінливості, стабільності та варіативності, при тому, що остання властивість служить стрижнем адаптаційного механізму.

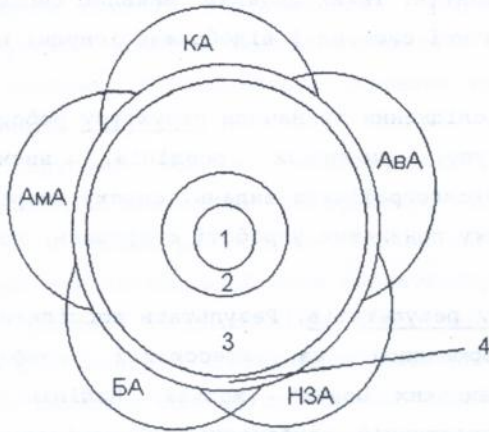
2. Варіативність є потенційна можливість реалізації мовних елементів і системи в цілому в декількох формах, що об'єднуються в єдине ціле інваріантними властивостями; мінливість полягає в здатності мови здійснювати трансформацію варіативних рядів в напрямку диференціації та наступного відокремлення варіантів. Мовні зміни - це реалізація даної здатності, що спричиняється до перетворення інтегральних ознак одиниць і систем. Під стабільністю розуміється здатність мови пристосовуватись до мінливих умов існування способом трансформації факультативних характеристик елементів та систем. Мінливість і стабільність становлять не замінюючі один одного стани мови, а співіснуючі, діючи в мові постійно.

3. Результатом диссемінації національної мови є активізація його варіантності на всіх рівнях, яка, залежно від умов функціонування, призводить або до трансформації форми існування мови (англійська мова), або лише до розширення об'єма варіативності (російська мова).

4. Трансформація національної мови в національно негомогенну не являє собою дивергенцію мовної системи; процес полягає у зміні типів варіативності.

5. Національно негомогенна англійська мова - це система, закономірності розвитку якої не змінювались у процесі видозміни форми її існування. Мовний поліморфізм проявляється у формуванні поліваріантної мовної структури.

6. Цілісністю системи мови обумовлюється цілісність її лексичної системи, структуру якої графічно можна зобразити таким чином:

Ядерний словник (1) займає центральну частину структури. Друге коло охоплює лексичні одиниці, що з'явилися в англійській мові не раніше середньовіччя і являють собою прями й опосередковані запозичення з французької, латинської та грецької мов, а також похідні від давньоанглійського словника. Третє - лексеми, що запозичувалися чи утворилися в період з ХУ по ХУІІ ст.; четверте коло й "пелюстки" - локальні неологізми, утворені з початком територіальної дисперсії англійської мови в її варіантах; четверте коло охоплює лексичні елементи, які внаслідок внутрішньомовних запозичень стали надбанням всього чи більшої частини англомовного співтовариства.

7. Структурно-функціональне ядро англійського лексикону складають лексичні одиниці, що функціонують в англійській мові з давньоанглійського періоду. Вони представлені в повному обсязі в усіх національних варіантах і мають структурні й семантичні зв'язки з рештою словника.

Ця частка словника являє собою генетичний код системи й пов'язує в єдине ціле ядерні й периферійні шари лексикону.

8. Структурно-орієнтований опис лексичної системи англійської мови повинен відобразити одночасно два параметри: цілісність системи і фактор її реального функціонування у вигляді національних варіантів. Такий словник виявляє системне та варіативне виміри лексичної системи і відображає існуючі між ними відносини.

Мета й завдання дослідження визначили структуру роботи, яка складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків, бібліографії, списку лексикографічних видань, списку джерел фактичного матеріалу, списку прийнятих у роботі скорочень, чотирьох додатків.

Апробація отриманих результатів. Результати дослідження доповідались і обговорювались на всесоюзній конференції "Варіативність у германських мовах" (Москва, Калінін 1988), міжвузівський науково-практичній конференції "Гуманістичні аспекти лінгвістичних досліджень та викладання іноземних мов" (Київ, 1991), міжнародній науково-практичній конференції "Сучасні проблеми лексикографії" (Харків, 1993), філологічних читаннях, присвячених пам'яті проф. Н.Н. Раєвської при інституті міжнародних відносин (Київ, 1993), регіональній конференції "Актуальні проблеми теорії і практики навчання російської та іноземних мов" (Краснодар, 1993), міжнародній конференції "Making linguistics accessible" (Шарлоттаун, Канада, 1995), 2-ій міжнародній конференції "Лексикографічні та методичні концепції викладання чужоземних мов у вищому навчальному закладі" (Львів, 1996), 11-ому Всесвітньому конгресі прикладної лінгвістики (Ювяскюля, Фінляндія, 1996), на міжнародній лінгвістичній конференції "Функціональна лінгвістика: принципи організації тексту" (Сімферополь, 1996); 2-ій міжнародній конференції "Мова і соціум" (Мінськ, 1996). Різні аспекти досліджуваної проблеми відображено в монографії, навчальному посібнику та статтях.

У вступі обґрунтовується вибір теми дослідження, визначається актуальність, мета і завдання роботи. Розкривається но-

визна, теоретичне й практичне значення роботи, формулюються положення, що виносяться на захист.

У першому розділі вивчаються шляхи еволюції мовної системи, уточнюються поняття варіативності, мінливості й стабільності, простежується механізм мовної адаптації, визначаються типи змін мовної системи, поглиблюється уявлення про один з цих типів - дивергенцію.

У другому розділі аналізуються положення й методи регіональної лінгвістики; обґрунтовуються застосовані в роботі параметри і процедури аналізу системи англійської та російської мов. Варіанти англійської мови характеризуються як елементи системи на підставі їх діахронічного розгляду.

За результатами зіставлення первинних і вторинних варіантів робиться висновок про їх принципові відмінності; крім того, обґрунтовується погляд на англоосновні піджини і креольські мови як на лінгвістичні явища, що не належать системі англійської мови. В цьому розділі описується історія розвитку російської мови, особливості її використання різними соціумами й етносами, проводиться порівняння тенденцій та закономірностей розвитку англійської й російської поліетнічних мов.

У третьому розділі досліджуються способи адаптації англійського та російського лексиконів до умов їх існування за межами існої території, розглядається поняття інваріантності на лексичному рівні, на матеріалі лексичної системи англійської мови наводиться аргументація на користь принципів виділення структурно-семантичного ядра, яке аналізується зі структурно-функціонального й семантичного аспектів. На підставі виконаного дослідження робиться висновок про те, що інваріантною є та частина лексикону, яка забезпечує історичну наступність окремих станів лексичної системи, тобто та частка формально спільного для всіх варіантів мови словникового фонду, на якій лежить основне навантаження по збереженню автентичності лексичної системи в процесі її розвитку.

Четвертий розділ являє собою аналіз тенденцій розвитку англійської та російської філологічної лексикографії, стану й перспектив розвитку регіональної лексикографії; тут же подано проект словника "A Core English Dictionary" та серію пробних словникових статей. Крім того, пропонується оригінальний проект англо-російського навчального ідеографічного словника.

В висновках узагальнюються результати проведеного дослідження, викладаються основні висновки дисертації, накреслюються напрямки подальших досліджень.

З М І С Т Р О Б О Т И

Створення теорії національно негомогенних мов вимагає передусім дослідження процесів трансформації національно гомогенної мови в національно негомогенну і визначення структурних та функціональних параметрів останньої. Перша частина проблеми може бути вирішена шляхом вивчення механізмів трансформації мовних систем у процесі їх еволюції, друга - шляхом зіставного аналізу всіх форм існування національно негомогенної мови, а також порівняння отриманих результатів з даними по інших мовах, які використовуються як засіб спілкування різних етносів.

Перший розділ цього дослідження "Загальні проблеми мовної еволюції" присвячений розгляду сутності мовної еволюції, яка являє собою адаптацію складної динамічної системи до змінюваних умов зовнішнього і внутрішнього середовища. Цей процес відбувається одночасно в двох напрямках: у напрямі перетворення одиниць системи, моделей їх поєднуваності й використання, з одного боку, і в напрямі підтримки основних параметрів системи у межах сфери гомеостазису, з іншого. В цілому адаптація може бути охарактеризована як процес кореляції між мовними станами, що являють собою актуалізацію однієї з іманентно притаманних мові властивостей: мінливості, стабільності й варіативності. Механізм адаптації оперує таким чином: на зміну зовнішнього чи внутрішнього середовища мова реагує в першу чергу зміною відношень між елементами варіативних рядів. Трансформація

співвідношення варіантів означає початок зміни (тоб то зміни в розвитку). У такому стані мова функціонує протягом певного часу (інколи кілька століть), причому, чим сильніший тиск факторів, що порушили стабільність мови, тим коротший цей період. Якщо тиск не зменшується, ато ще й зростає, відбувається диференціація варіантів, виокремлення деяких із них і самостійний розвиток відокремлених мовних сутностей у новому напрямку. Якщо така зміна зачіпає суміжні елементи мовної системи і стає, таким чином, системно значущою, вона, закономірно, пересувається з периферії до центру. Паралельно з лінгвістичним відбувається процес переміщення змін у соціумі також від периферії до центру, оскільки більшість змін ініціюється периферійними (у соціолінгвістичному розумінні) верствами суспільства. Коли обидва процеси завершуються і встановлюється нова рівновага, можна вважати, що зміна в мові сталася. На цей момент дія механізму гомеостазу, що активізувався в момент порушення рівноваги у мовній системі, стає домінуючим фактором розвитку мови.

Як складна відкрита система, що перебуває у невірноваженому, але стаціонарному стані, мова характеризується збалансованістю процесів, що спричиняються до зростання ентропії, та процесів, що зменшують її. Процеси, пов'язані зі зміною ентропії, керуються внутрішніми механізмами саморегуляції, притаманними складним ієрархічним системам, до яких відносяться й мовні системи. В результаті функціонування таких механізмів у мові встановлюється гомеостатична рівновага, або гомеостазис. Крім того, робота механізмів, що спираються на складну мережу внутрішніх і зовнішніх відношень, забезпечує динамічну рівновагу² і між мовою та позамовною реальністю. Очевидно, що механізми адаптації й саморегуляції представляють собою два аспекти єдиного процесу, причому, кожен з них активізується за певних умов. Більше того, неможливою пред-

² Загально визнаюю с думка про динамічну рівновагу в мові як про взаєморівноважуючі сили стабілізації й мінливості.

ставляється й ситуація, за якої діє лише один з механізмів. На різних етапах спостерігається лише зміна їх інтенсивності,

Оскільки мова завжди функціонує в середовищі, що є складним сплетінням різних факторів, то зміна співвідношення останніх може стимулювати той чи інший рух мовної матерії, отже, мінливість є найчастіше затребуваною властивістю й потенцією мови. Разом з тим, справжні зміни мовних одиниць, а тим паче системи в цілому, досить обмежені в історії мови. Причиною цих обмежень є варіативність.

Варіативність є цілісним діалектично суперечливим явищем. Її сутність складає антиномія, що реалізується у внутрішній і зовнішній сферах. Внутрішньосутнісне протиріччя – це антиномія між тяжінням мовних засобів до виконання максимальної кількості функцій (правило економії мовних зусиль щодо структурного плану) і їх устремлінням до зменшення об'єму функціонального навантаження (правило комунікативної придатності). Це протиріччя на системному рівні проявляється у відношеннях варіативності до інших іманентних сутностей мови: мінливості й стабільності.

Як властивість мовної системи, що є актуальною для всіх її одиниць і для мови в цілому, варіативність по суті являє собою потенційну здатність реалізації мовних елементів у кількох формах, об'єднаних у єдине ціле інваріантними властивостями. Сприймана таким чином варіативність створює певний простір для "маневру" при функціонуванні мови у різних умовах. При цьому форми реалізації мовних елементів, притаманних одному варіативному ряду, не можуть розрізнятися за інтегральними ознаками, які зберігаються упродовж усього життєвого циклу мовних одиниць. Для мови в цілому це означає автентичність базових структур і елементів, правил їх творення й поєднуваності, співвідношень між ними, спадковість способів адаптації та збереження моделі еволюції.

Обсяг реалізації варіативності залежить від екстралінгвальних і лінгвальних факторів. До перших слід віднести соціальні, соціолінгвістичні, хронологічні й когнітивні чинники,

до других - аналогію, впорядкованість, прагнення до збереження стабільного стану, що властиве будь-яким складним системам.

Мінливість полягає у здатності мови здійснювати трансформацію варіативних рядів у напрямку диференціації з подальшим виокремленням варіантів. Мовні зміни - це реалізація цієї здатності, що спричиняється до перетворення інтегральних ознак одиниць і систем. Під стабільністю розуміємо здатність мови пристосовуватися до змінних умов існування шляхом трансформації факультативних характеристик елементів і систем. Подібне трактування відображає безперервність еволюції мови, що має вигляд зміни одних способів адаптації іншими. На нашу думку, мінливість і стабільність - це не взаємозамінні стани мови, що чергуються, а співіснуючі, постійно діючі.

В історії розвитку мови можуть мати місце різні способи еволюції: розщеплення єдиної мовної сутності й формування з неї кількох окремих (дивергенція); розширення варіативності первісної мовної сутності; зміна одного типу варіативності іншим у межах єдиної мовної сутності. На рівні одиниць системи механізм такої зміни полягає в тому, що перевага у виборі варіанта зміщується. Решта, залежно від міри толерантності мовного співтовариства, можуть або зберігатися в мові як соціально неprestижні, або остаточно виходити з ужитку (у мовному розвитку переважає перша модель). Очевидно, такий процес відображатиме зміну в розвитку. Лише тоді, коли таке трансформоване співвідношення варіантів спричиниться до модифікації варіативності у суміжних частинах мовної системи, можна передбачати наявність справжніх змін.

Таким чином, щоб визначити тенденції розвитку мови, необхідно встановити домінуючий тип трансформації мовної системи. Для його якісної характеристики слід з'ясувати співвідношення між варіативністю й мінливістю, варіативністю й стабільністю в історії мови.

Дані порівняльно-історичних досліджень дають підставу для розмежування кількох видів трансформації мовної системи: 1)

трансформації, що полягають у зміні генетично спадкових станів єдиної мовної системи; 2) трансформації, наслідком яких є дивергенція первісної системи; 3) трансформації, що спричиняються до піджинізації та креолізації. У трансформаціях першого типу переважають доцентрові сили, другого - відцентрові; процеси піджинізації та креолізації стоять осторонь у колі проблем мовної мінливості. Усі три типи трансформацій обумовлені цілями мовної адаптації.

Дивергенція - це комплекс мовних і позамовних феноменів, що вивчає регулярні фонетичні зсуви, що спричиняються до появи нових звуків, з часом фонем, і порушення деяких фонологічних релевантних ознак, а потім і фонем, для яких ці ознаки були характерними. Морфологічні наслідки фонетичних зсувів, що полягають у структурних перетвореннях граматики, а також зміна граматичних морфем; зміни в лексичному складі, головним чином відхилення від нормативного фонетичного розвитку базової лексики, високочастотних лексичних одиниць. Дивергенція може бути ініційована лише структурно значущими змінами. Лінгвальними передумовами дивергенції є диференціація первісної системи, яка призводить не до транспортації мови на нові території, а виокремлення різних форм її існування (діалектів), пов'язане з розширенням ареалу функціонування.

Основними позамовними факторами дивергенції певної мови може бути розпад соціуму-носія мови, тривалий період відокремленого розвитку безмовної традиції і, закономірно, без впливу факторів, що нормалізують мовний узус.

Дія механізмів адаптації очевидна на прикладах розвитку мов, широкою диссемінацією яких створено передумови для порушення їх стабільного стану³. Гіпотетично процес диссемінації мо-

³Англійська мова, поряд з деякими іншими, наприклад, іспанською, німецькою, французькою та російською, внаслідок значного поширення служить засобом вербальної комунікації для різних націй і народів. Її етнолінгвістичну групу складають понад 300 млн. чол., що проживають у Великобританії, США, Канаді, Австралії, Новій Зеландії та Південній Африці. Зовнішню двомовну периферію складають близько 600 млн. чоловік, що мешкають у 80 країнах. Російська мова зараз використовується приблизно такою ж

же призвести як до формування внаслідок дивергенції нових, так і модифікації первісних мовних сутностей. У свою чергу, модифікація первісних мовних сутностей може носити характер або розширення обсягу варіативності, або зміни моделі останньої.

У другому розділі "Стан та тенденції розвитку англійської та російської мов за часи їх розповсюдження за межами ісконої території" вивчаються лінгвальні наслідки диссемінації національних мов - англійської й російської - з етнічно однорідної території, що являє собою єдине національно-державне утворення. Наслідком диссемінації англійської мови стало формування національно негомогенної мови. Диссемінація мови російської не спричинилася до зміни форми її існування. У кожному разі результат визначався як перебігом внутрішньомовних процесів, так і екстралінгвістичними факторами.

Традиційно в історії розвитку англійської мови виділяють кілька періодів: давньоанглійський (з 450 по 1100 р), середньоанглійський (з 1100 по 1500 р), ранньо-новоанглійський (з 1500 по 1700 р), пізньо-новоанглійський (з 1700 по 1900 р) і сучасний (з 1900 р). У ході формування національної англійської мови, як відомо, якісних змін зазнали всі рівні мовної системи: фонологічна, морфологічна, синтаксична і лексична, що спричинилося до типологічної зміни мови.

Новітню історію англійської мови умовно можна поділити на два періоди, що відповідають двом станам останньої: національно гомогенному і національно негомогенному. Як національно гомогенна вона сформувалась до XVII ст., як національно негомогенна оформилась до першої половини XX ст.⁴ Початок трансформації

кількістю осіб як рідна, друга (у ситуація національно-російської двомовності) та іноземна.

⁴Багатоманіття підходів до інтерпретації форм існування англійської мови породжені численні класифікації їх (О.Е.Семенець, Р. Куїрк, В.Качура, Р.Лаас, Р.Моог та ін.): за географічною ознакою вони поділяються на варіанти північної і південної півкулі; за етимологічним - на первісний і похідні; за способом трансплантації - на гомотрансплантовані й гетеротрансплантовані; за способом засвоєння - на рідні (перші) і нерідні (другі), а також на англійську мову, що вивчається як іноземна; за способом розвитку - на варіанти, що зберігають генетичну наступність тенденцій мовного розвитку, і такі, що порушують цю спадковість (до останніх належать креолізовані і піджинізовані форми); за

англійської мови в національно негомогенну відноситься до кінця XVI - початку XVII ст.

Мовна ситуація на території її поширення в цей період характеризувалася наявністю національної літературної унормованої мови, що функціонувала паралельно з територіальними та соціальними діалектами. При цьому, за комунікативною потужністю переважала літературна мова, а в демографічному аспекті - діалекти.

На певній частині свого ареалу англійська мова функціонувала поряд з іншими мовами (напр. гельською в Шотландії, валлійською - в Уельсі) і в такій диглосній ситуації була мовою вищого статусу. Високий рівень "мовної лояльності" носіїв мови до літературної форми її існування був важливою рисою мовної ситуації.

Вихідним матеріалом для всіх сучасних варіантів англійської мови, таким чином, послужила національна літературна мова, доповнена певною мірою діалектними елементами.

Залежно від екстралінгвістичних факторів та особливостей транспортованого мовлення розвиток англійської мови відбувається у двох основних напрямках.

Перший напрямок пов'язаний з розширенням етнолінгвістичної групи носіїв англійської мови, тобто з використанням її як рідної поза Британськими островами, а саме: у Північній Америці, Австралії, Новій Зеландії та Південній Африці. Схематично цей процес можна подати таким чином: трансплантація певних форм англійської мови XVI-XVIII століть, включаючи соціальні та територіальні діалекти, на новий ґрунт; початок адаптації мови до нових умов і передусім активізація варіативності; інтенсифікація процесів номінації; контакти з мовами корінного населення і перша, найзначніша, хвиля запозичень з них; початок взаємодії з іншими первісними варіантами, що перебувають на стадії формування; накопичення національно-специфічних компонентів на всіх мов-

них рівнях; поява місцевих соціальних і територіальних діалектів; формування на тлі зростання національної самосвідомості національного літературного стандарту; кодифікація цього стандарту; розширення мовних контактів з іншими англійськими соціумами, посилення їх взаємодії і взаємозбагачення; зростання рівня мовної компетентності у сфері національно-специфічних компонентів інших варіантів. У всіх первісних варіантах англійська мова передається з покоління в покоління, що означає генетичну наступність форм існування мови в часі.

Другий напрямок - це розширення зовнішньої двомовної периферії, тобто використання англійської мови як нерідної (другої) у країнах Південної і Південно-Східної Азії, Східної і Західної Африки, Карибського басейну.

Англійська мова проникає в ці регіони як колоніальна й залишається протягом певного часу виключно мовою колоніальної адміністрації; дякуючи діяльності місіонерів і органів місцевої влади корінне населення починає вивчати англійську мову; контакти з автохтонними мовами спричиняють запозичення з останніх лексичних одиниць, що позначають реалії місцевого способу життя; розширення виконуваних англійською мовою функцій, зокрема використання її як державної, як мови-макропосередника, як престижного засобу спілкування, як мови науки тощо. Упродовж усієї історії функціонування англійської мови в названих регіонах спостерігається орієнтація на британську норму, внаслідок чого локальні неологізми, часто досить значні за кількістю, сприймаються як відхилення від норми і в письмовому мовленні трапляються рідко. Фундаментальне значення при інтерпретації сутності вторинних варіантів має той факт, що англійська мова на території її функціонування не передається від покоління до покоління. Кожне нове покоління вивчає її заново⁵, порушуючи головний принцип природнього розвитку, що полягає у спадковості всіх форм,

⁵Leitner Gerhard. Divergence and similarity in English. - Australian English in contrast with Indian English. // Development and diversity. - Arlington, 1990. - P.345.

включаючи і накопичені за життя одного покоління зміни. Таким чином, вторинні варіанти не справляють впливу на тенденції розвитку системи англійської мови.

Національні варіанти англійської мови як щодо історії формування й розвитку, так і з точки зору сучасного стану характеризуються низкою подібних моментів. По-перше, всі вони являють собою продукт розвитку транспортованого мовлення на території, де раніше звучали інші мови. В Англії - це розвиток германських діалектів англосаксонських племен там, де до їх приходу функціонували кельтські мови; в Уельсі, Шотландії, Корнуелі, на острові Мен - розвиток англійської мови на території з кельтським субстратом. На островах Проливу, Оркнейських та Шетландських - англійської мови на тлі відповідно нормандсько-французької мови та скандинавських діалектів; в Ірландії - англійської мови у сфері функціонування ірландської мови. У США, Австралії та Новій Зеландії англійську мову транспортовано на землі, де були поширені туземні мови, чисельні своєю кількістю, але носіїв цих мов було мало, а стає ще менше. У Канаді та Південній Африці англійська мова потрапляє в середовище функціонування європейських мов більш ранньої колонізації (французької та датської відповідно), а також мов корінного населення. Проте англійська мова в Англії принципово відрізняється від інших різновидів тим, що протягом тривалого часу (з VI по XVII ст.) розвивалася як національно гомогенна мова. По-друге, в усіх випадках мала місце гомотрансплантація мови, тобто трансплантація мови тими її носіями, для яких вона є рідною. По-третє, розвиток усіх національних варіантів відбувався за однаковою схемою, а його основні етапи можна звести до таких: стрімка адаптація мови до зміненого середовища функціонування, витіснення мов корінного населення (в Ірландії та Південній Африці пізніше спостерігається зворотній процес), абсорбція та асиміляція елементів інших мов для забезпечення всіх видів спілкування, формування місцевої аксіологічної норми, оформлення й кодифікація регіональної деонтичної норми. По-четверте, первісні похідні

варіанти англійської мови, подібно до вихідного варіанту, виконують увесь об'єм функцій, притаманних національній мові, задовольняють усі лінгво-комунікативні потреби відповідних мовних колективів.

Разом з тим, кожен з національних варіантів характеризується особливостями, обумовленими передусім своєрідністю середовища функціонування та діалектними рисами транспортованого мовлення; способи адаптації всіх похідних національних варіантів ідентичні.

Національні варіанти англійської мови функціонально рівноправні з національними мовами. З точки зору їх структури, кожен з варіантів може бути визнаний як особливий спосіб реалізації єдиної системи, а не самостійна лінгвальна сутність. Усі первісні варіанти на сучасному етапі рівні в функціональному аспекті, але кожен із соціумів проявляє "найвищу мовну лояльність" до рідного варіанту.

Отже, англійська мова сьогодні представляє собою систему, що виконує на різних теренах поширення певний обсяг функцій (від комплексу функцій, характерних для національної мови, до функції мови офіційної), що оформилась у систему, поліморфізм⁶ якої набув характеру поліваріантності. Коли ми говоримо про національно негомогенну мову та тенденції її розвитку, то, спираючись на викладені спостереження й аргументи, маємо на увазі первісні варіанти, які інтерпретуємо як форми реалізації поліморфної системи.

На сучасному етапі створення теорії національно негомогенних мов найбільш актуальним є питання про загальну тенденцію їх розвитку. Іншими словами, необхідно встановити, наскільки велика імовірність того, що широка варіативність і локальні новації, поряд з особливостями функціонування мов у різних регіонах, можуть у своїй сукупності спричинити дивергенцію.

⁶Лінгвістичний поліморфізм, на наш погляд, проявляється в тому, що в різних умовах існування актуалізуються ті чи інші складові мовної системи і закладені в ній структурно-семантичні потенції.

Мовна ситуація, що визначала особливості функціонування англійської мови на початок її територіальної дисперсії, за жодним з параметрів не відповідає умовам, які могли б послужити передумовою дивергенції. Швидше навпаки, замість відокремлення діалектів, відбувається процес створення на їх основі національної літературної мови; замість розбрату соціумів-носіїв різних територіальних діалектів, відбувалось формування єдиної нації. Внаслідок цього, коли англійська мова починає транспортуватись на нові території, має місце не переміщення окремих діалектів, а гомотрансплантація національної мови⁷, що не виключає більшої чи меншої представленості в ній особливостей тих чи інших діалектів.

Отже, сучасний стан розвитку системи англійської мови не має жодних ознак, за якими його можна було б охарактеризувати як дивергенцію. Найбільш серйозним лінгвістичним аргументом на користь цього твердження можна вважати відсутність фонетичних зсувів, які, за загальним визнанням історичної лінгвістики, складають підмурівок дивергентних перетворень.

Якщо ж доповнити спостереження над мовою екстралінгвальними даними, то імовірність дивергентного розвитку системи зводиться до нуля. Маємо на увазі передусім необхідність тривалого (упродовж кількох століть) окремого розвитку кожного з варіантів, що ніколи не простежувалося в історії національно негомогенної мови. У сучасному світі між англомовними соціумами спостерігаються тісні економічні, соціальні й політичні контакти, що, без сумніву, активізують взаємодію між варіантами. Цілісність системи сучасної англійської мови при всьому багатоманітті форм її практичної реалізації обумовлена, окрім зазначених факторів, ще й тим, що англійська мова історично розвивалася не з одного діалекту, а з їх суміші, отже, вона ніколи не була гомогенною на всій території свого поширення; з найдавніших

⁷Під національною мовою тут розуміємо сукупність усіх форм її існування: літературної мови, територіальних і соціальних діалектів, представлених у всіх функціональних стилях.

періодів аж до сьогодні вона функціонувала у взаємодії з іншими мовами (спорідненими й неспорідненими). Внаслідок цього сформувалася мовна система зі стійким і водночас гнучким ядром та рухливою периферією, що легко засвоює іновачії.

Формування національно негомогеної англійської мови та її існування в цій якості не справило впливу на закономірності розвитку її системи. Крім того, стійкою до зовнішніх впливів та внутрішніх трансформацій є літературна норма англійської мови, що найбільш повно реалізується в письмовому мовленні.

Зміна форми існування англійської мови відображає трансформації мовної варіативності, зокрема, заміну одних її типів іншими.

Так, варіативність періоду кодифікації національного літературного стандарту й початку територіальної дисперсії відповідає типові, що характеризує найменший рівень мовної ентропії. Це означає, що у згаданий період в антиномії мінливість/стійкість домінували стабілізуючі тенденції. Картина доповнюється факторами соціально-політичної й економічної консолідації англомовного соціуму.

У наступні періоди тип варіативності змінюється двічі (в різний час на різних територіях відповідно до початку функціонування англійської мови у певному регіоні). На перших етапах диссемінації активізація адаптивних процесів проявляється насамперед в розширенні обсягу внутрішньої варіативності. Трансформація національної мови в національно негомогенну полягає в тому, що на тлі розширеної внутрішньої варіативності змінюється тип зовнішньої варіативності. Внаслідок цього система національно негомогенної мови на практиці реалізується у формі національних варіантів, кожен з яких представлений літературним стандартом, територіальними та соціальними діалектами. Еталонними формами є літературні стандарти кожного національного варіанта. Їх інваріант служить еталоном для всіх носіїв літературної англійської мови.

Отже, еволюція англійської мови у ході її диссемінації відбувається на початкових етапах у формі розширення обсягу внутрішньої варіативності, а пізніше - у вигляді зміни типу зовнішньої варіативності. Внаслідок цього лінгвальний поліморфізм набуває характеру поліваріантності. Це означає, що єдина система сучасної англійської мови представляє собою інваріант, який знаходить свою практичну реалізацію у вигляді національних варіантів. Використання англійської мови як нерідної для її носіїв не справляє впливу на тенденції її розвитку. Англоосновні піджини й креольські мови зараз є самостійними лінгвальними сутностями.

Порівняння отриманих результатів з даними історії розвитку іншої мови, яка використовується як засіб мовного спілкування не однією, а декількома націями, - російської⁸ [див. праці М.І.Ісаєва, Л.П.Крисіна, Н.А.Мещерського, Ю.С.Сорокіна, Ф.П.Філіна, Г.І.Шкляревського; колективні монографії: Начальний етап формування руського національного язика, Русский язык в современном мире та ін.] - показує, що наслідки диссемінації національної мови можуть бути різними.

Історія розвитку національної російської мови сягає XIV - XV століть. Її основою стала давньоруська літературно-писемна мова, творення якої пов'язане з процесом органічного структурного злиття східнослов'янського народного мовлення і давньо-слов'янської писемної мови. Внаслідок цього процесу сформувалася писемна літературна мова періоду Київської Русі, з прийняттям християнства літературною мовою на Русі стає церковнослов'янська мова. Її генетична близькість до давньо-руської мови, що обслуговувала комунікативні потреби росіян, українців та білорусів, зумовила їх взаємовплив з самого початку появи писемності. Слід відзначити важливий фактор розвитку російської мови, що проявився в XI - XII століттях і був характерним для всієї її історії,

⁸Див. праці М.І.Ісаєва, Л.П.Крисіна, Н.А.Мещерського, Ю.С.Сорокіна, Ф.П.Філіна, Г.І.Шкляревського; колективні монографії: Начальний етап формування руського національного язика, Русский язык в современном мире та ін.

а саме: інтенсивні зовнішньомовні зв'язки не порушують, як показав Н.А.Мещерський, "повної самобутності її вільного розвитку". У XII - XIV століттях російська мова функціонувала у формі кількох діалектних різновидів. У XIV - XVI століттях проявляється основне протиріччя в розвитку російської мови, яке, з одного боку, служить рушійною силою його змін у наступні періоди, а з іншого - сприяє підтримці її гомеостазису. Ми говоримо про нерозривний зв'язок мовного стану певного періоду з попередньою літературно-писемною традицією при постійному впливові на нього народно-розмовної мовленнєвої традиції. У XVI столітті це, зокрема, проявилось у зв'язку літератури зі стилістичними традиціями Київської доби й виробленні стилістичних рис, характерних для неї в XV - XVI століттях.

У XVI столітті російська мова представляла собою поєднання північно-великоруських і південно-великоруських наріч, що відрізнялися як від давньоруської мови, так і від української та білоруської мов цілою низкою фонетичних і морфологічних ознак. Вона була рідною мовою російської нації, що формувалася. Мовленнєвій практиці цього часу також притаманна стилістична диглосія, але "справжньої двомовності, при якій необхідний переклад з однієї мови на іншу, у Московській державі XVII століття усе ж не було"⁹. Таким чином, "внаслідок суміщення різноцінних, але односпрямованих по своєму динамічному імпульсу систем"¹⁰, що проходило на тлі змін соціолінгвістичної ситуації, формується загальноруська мовна система.

Важливим фактором розвитку російської мови було книгодрукування, а також поява в Києво-Могилянській академії наукового київського різновиду церковно-слов'янської мови. Спостерігається також тенденція до зближення письмового мовлення й розмовного та утворення усно-розмовної норми літературної мови. Протягом XVII століття відбувалось так зване друге ускладнення загальноруської

⁹Мещерский Н.А. История русского литературного языка. - Л.: Изд-во ЛГУ, 1981. - С.112.

¹⁰Динамика структуры современного русского языка/Отв. Ред. В.В.Колесов. - Л.: Изд-во ЛГУ, 1982. - С. 8.

мови, яке полягало в тім, що до структури цієї мови увійшли елементи церковнослов'янської книжної мови руського ізводу. Крім того, з середини XVII століття у зв'язку з приєднанням України до Росії на мову Московської держави впливає церковно-книжна мова південнозахідної Росії, яка поєднувала в собі українські, польські та латинські елементи. Таким чином, у XVIII столітті закладаються підвалини сучасної російської літературної мови, яка остаточно сформувалася до XIX століття у вигляді письмового й усного різновидів. Основними трансформуючими мову факторами, на думку Н. О. Мещерського¹¹ були витіснення на задній план церковно-слов'янської мови, ширше впровадження народного мовлення, зростання ролі світської писемності порівняно з писемністю церковною, реформа російської азбуки, виникнення регулярного періодичного друку, посилення перекладацької діяльності, французький вплив на мовлення російського дворянства у царині лексики й синтаксису. Пізніше, в XIX столітті, закріплення у творах О. С. Пушкіна народно-розмовної мови, руйнування застарілої стилістичної системи, встановлення розмаїття стилів. У цей період формується літературна норма російської мови. Отже, до середини XIX століття російська мова остаточно сформувалася як високорозвинена літературна мова, що за структурою відноситься до мов флективного синтетичного типу з елементами аглютинації. Основні тенденції розвитку російської мови, за думкою сучасних дослідників¹², відзначались беспрецедентною стилістичною та географічною експансією російської літературної мови, зміцненням її престижу, розширенням ролі, виконуваної цим функціональним різновидом мови в її еволюції. Вивчення процесів трансформації системи російської мови упродовж її розвитку¹³ виявляє таку її особливість як здатність "вдосконалюватися" в процесі "зовнішнього включення в систему нових, спочатку структурно чу-

¹¹Мещерский Н.А. История русского литературного языка. - Л.: Изд-во ЛГУ, 1981. - С.139-193.

¹²Comrie B., Stine G., Polinsky M. The Russian Language in the XXth century. 2d ed. - Oxford: Clarendon press, 1996. - 385 p.

¹³Динамика структуры современного русского языка/Отв. Ред. В.В.Колесов. - Л.: Изд-во ЛГУ, 1982. - С. 7, 10.

жих для цієї системи елементів" Ця здатність проявляється передусім у тому, що мова реагує на зміни умов функціонування розширенням об'єму синхронної варіативності. Уся історія російської мови, сам процес формування її системи є "серією послідовних суміщень первісно різних мов". Для розвитку системи російської мови характерним є посилення "її власних динамічних тенденцій", прискорення їх розвитку за умов виникнення нових джерел зовнішнього впливу, що обумовило формування динамічної і відкритої для нових елементів системи.

Генеza російської мови і її типологічні характеристики, особливості історії народу - творця й носія цієї мови створили передумови для використання національної російської мови в ХХ столітті як мови міжнаціонального спілкування. Процес поширення російської мови спочатку на зростаючій території Російської імперії, а в ХХ столітті, особливо у другій половині, - у світі обумовлений передусім екстралінгвістичними чинниками: географічними, політичними та соціальними.

Географія поширення російської мови змінювалась упродовж століть. Так, у XVI-XVII століттях мова функціонує на великій, але цілісній території, на якій з XVII століття починає формуватися російська нація. Це обумовлює руйнування економічних, політичних і культурних кордонів феодальних уділів, а також розширення територій імперії. У XVIII-XIX століттях ці кордони сягають Тихого океану, в результаті чого до зони поширення російської мови потрапляє велика кількість націй, народностей та етнічних груп, що є носіями різних за походженням і типологією мов і діалектів. Швидке збільшення території імперії спричиняється до посилення міграційних процесів, а відтак і "змішування" її населення, що не могло не позначитися на розвитку мови.

У соціологічному аспекті функціонування російської мови також змінюється в ході її історії. За спостереженням Ф. П. Філіна, уже в давньоруський період діалекти східних слов'ян вступали в контакти з мовами й діалектами, що належали

спорідненим і неспорідненим етносам: балтійцям, угро-фінам, іранцям, тюркам, що спричинилося до бі- й полілінгвізму, часто неодносторонньому.

У наступні історичні епохи з розширенням сфери функціонування російської мови російсько-іноземномовний білінгвізм стає все поширенішим явищем. Слід відмітити, що форми такого білінгвізму у різних соціумах неоднакові й обумовлені особливостями контактної ситуації, насамперед її позалінгвальними параметрами. Так, починаючи з Московської держави й особливо в XVIII-XIX століттях, російська мова стала мовою домінуючої нації, з чим пов'язані виконувані нею на нових територіях функції офіційної мови, престижної форми вербальної комунікації. У диглосних ситуаціях, створюваних під час поширення російської мови на нових територіях, остання домінує в комунікативному аспекті, але поступається перед автохтонними мовами за демографічною ознакою. При цьому переважна більшість корінного населення була неписьменною, білінгвізм поширювався лише серед незначної кількості освічених людей, чим і визначаються його лінгвістичні характеристики. Мовна політика царської Росії у відношенні мов національних меншин, за спостереженнями М.В.Дячкова¹⁴, була досить прагматичною і мала виборчий характер, допускаючи функціонування одних мов (фінської, шведської, грузинської, армянської) й повністю виключаючи функціонування інших (білоруської, польської, української).

Таким чином, на початок XX століття російську мову було гомотранспортовано на простори території, де вона контактувала приблизно з 130 мовами, що належали до різних сімей і груп. Це передусім індоевропейські мови східнослов'янської, балтійської, іранської та германської груп, а також вірменська й циганська мови; мови іберійсько-кавказької сім'ї (картвельська, абхазо-адигейська, дагестанська і нахська групи); угро-фінські мови,

¹⁴Дячков М.В. Миноритарные языки в полиэтнических (многонациональных) государствах. - М.: ИНПО, 1996. - С.69-73.

палеоазіатські (чукотсько-камчатська і ескімосько-алеутська групи)¹⁵.

Взаємодія російської мови з спорідненими мовами обумовлена як історією їх функціонування, так і розвитком відповідних етносів. Об'єм та характер впливу споріднених, і особливо близькоспоріднених мовних систем, відзначається їх взаємопроникливістю, яка проявляється в інтерференції. Ступінь і конкретні форми інтерференції регулюються лінгвістичними та екстралінгвістичними факторами. До перших відноситься ступінь схожості мовних систем, до других - комунікативно-прагматичні аспекти та рівень мовної компетенції в царині рідної та нерідної мов. Інтерференція обумовила узуальний характер особливостей російської мови на інших слов'янських територіях, де вони не мають системного характеру.

Зіставлення процесів, що простежуються в російській мові в близькоспорідненому оточенні, з тими, які відбуваються при тривалих контактах з неспорідненими і типологічно відмінними мовами в межах багатонаціональної держави, виявляють їх принципову схожість. В усіх випадках основна своєрідність проявляється на рівні мовлення, зокрема найбільш виразно в її маргінальних формах. Причиною більшої частини локальних особливостей є інтерференція рідної мови, яка тим вище, чим нижче рівень володіння рідною і нерідною мовними системами. Крім того, може мати місце й свідоме використання інтерферуючих ознак в комунікативно-прагматичних та стилістичних цілях. Відмічається також¹⁶ використання фактів рідної мови в номінативно-стилістичних цілях. Воно має цілком окреслену територіальну дистрибуцію: особливо часто це явище спостерігається в Середньоазіатському регіоні, часто й постійно - в Казахстані, Узбекистані, Грузії, Молдові, виключно рідко - в Прибалтиці. Ступінь стійкості локальних особливостей не вивчено, що не доз-

¹⁵Исаев М.И. Языковое строительство в СССР (Процессы создания письменностей народов СССР). - М.: Наука, 1979. - С.10-14.

¹⁶Боброва Т.А. Лексические заимствования из языков народов СССР в аспекте культуры русской речи // Культура русской речи в условиях национально-русского двуязычия (Проблемы лексики). - М.: Наука. 1985. - С.18.

воляє робити висновок щодо тенденцій розвитку російської мови в іншомовному оточенні.

Особливості функціонування російської мови в іншомовному оточенні можна зіставити з аналогічними умовами англійської мови. Проте, дослідники російської мови одностайно стверджують, що результати таких контактів не призвели до формування окремих форм існування російської мови на різних територіях її розповсюдження. Дослідники російської мови в республіках колишнього СРСР у своїх працях відобразили результати дії мовної політики, скерованої на сувору регламентацію вживання російської мови в інонаціональному оточенні при російсько-національному білінгвізмі. Природні лінгвістичні процеси розглядалися крізь призму пануючої ідеології (нагадаємо, що й особливості англійської мови в різних регіонах її поширення у період приналежності цих територій Британській імперії також розцінювались украй негативно). Таким чином, лінгвістичні явища переносяться у сферу соціально-лінгвістичних реальностей: у проблематику культури мовлення.

Проте, як би не інтерпретувалися процеси, що відбувалися в російській мові у зв'язку з її диссемінацією та широким використанням як другої і/або іноземної, вони зводяться до двох типів: запозичення і варіювання. Взаємодія російської мови з національними проявляється і в варіативності російської мови залежно від території її поширення, національного складу мовців, їх соціальних характеристик тощо. Проте питання це ще не достатньо вивчене, а в зв'язку з розпадом СРСР та зміною соціально-лінгвістичної ситуації, можливо, вже й не буде студіюватися.

Отже, російська мова у ході свого тривалого розвитку, невід'ємного від історії етносу, що сформував її, вийшла за межі своєї споконвічної території. Внаслідок цього зросла кількість виконуваних нею функцій, розширився обсяг як внутрішньої, так і зовнішньої варіативності. Проте, на відміну від англійської мови, ці процеси не спричинилися до формування національних варіантів російської мови. Основна причина, напевне, полягає в

колись чинній мовній політиці, в негативній оцінці всіх наявних регіональних особливостей російської мови. Шкода, що такий підхід виключив можливість проведення широкомасштабних і об'єктивних досліджень варіативності російської мови на всіх територіях її поширення. Разом з тим, актуальність виявлення сутнісних лінгвістичних характеристик російської мови як засобу міжнародного спілкування, як слушно зауважує В.Н. Білоусов, продовжує зберігатися як в теоретичному, так і в практичному відношенні. З цією проблемою, пише він, "пов'язане також дослідження різних рівнів структури мови міжнародного спілкування, вивчення результатів та форм міжмовних контактів, розгляд процесів взаємодії мови міжнародного спілкування і національних мов за умов конкретних типів дво- та багатомовності, ареальна характеристика російського мовлення неросіян відносно до кодифікованої російської мови і т.і. Нарешті це дасть відповідь і на питання про правомірність визнання неспоконвічного російського мовлення однією із форм існування російської мови, як це робить Ю.М. Караулов"¹⁷.

Характерною особливістю сучасного періоду розвитку російської мови є переосмислення її ролі як засобу міжнародного спілкування. Певною мірою ця ситуація відповідає тим, що виникали в англофонних країнах у постколоніальний період і полягає передусім у відновленні духовно-вартісних орієнтирів в житті відповідних соціумів. Оскільки мова є одним з найважливіших засобів підтримки національної автентичності, то вона стає центром процесів, що сприяють національному відродженню. Стан національно-мовних відносин в СРСР на середину 80-х років, зокрема "існуюча в той час практика згортання зостосування рідної мови і як наслідок звуження її функціональних потенцій, зниження соціального престижу деяких рідних мов, незадовільне викладання й вивчення, низький рівень

¹⁷Белоусов В.Н. Русский язык в межнациональном общении (1986-1992) //Язык, культура, этнос /С.А.Арутюнова, А.Р.Багдасаров и др. - М.:Наука, 1994. - С.188.

мовлення рідною мовою"¹⁸, обумовили формування негативного ставлення до використання російської мови в міжнаціональному спілкуванні. Поряд з об'єктивним процесом переходу російської мови із мови міжнаціонального спілкування, державної мови (без оголошення її такою) на багатьох територія, у тому числі і в Російській Федерації, в міноритарну мову¹⁹, і запровадження мовної політики скорочення використання російської мови, починають формуватися і раціональні підходи до проблеми. З лінгвістичної точки зору актуальності набувають не лише дослідження самих особливостей російської мови як засобу спілкування різних етносів, а й їх лінгвістична інтерпретація як в термінах теорії варіативності, так і в аспекті вивчення процесів гомеостазису.

Таким чином, широка диссемінація національних мов у новий час, на відміну від періоду дисперсії прото-індоевропейської мови чи народної латині, не приводить до дивергенції первісних мовних сутностей. Адаптація мови до різко змінюваних умов функціонування відбувається за рахунок реалізації такої мовної властивості, як варіативність. Збереженню цілісності мовної системи сприяє ціла низка позамовних факторів, що діють паралельно з механізмами, які забезпечують мовну стабільність.

У третьому розділі „Лексикони англійської та російської мов з точки зору механізму підтримки гомеостазу“ вивчаються закономірності розвитку лексичної системи англійської та російської мов й обґрунтовується роль ядра лексичного складу у підтримуванні її стабільного стану. При цьому лексична система розглядається як адаптивна система, здатна самостійно налаштовуватися й організовуватися, а також тяжити, на думку І. В. Арнольд і Н.Н. Буга, до першого типу організації.

Способи адаптації полягають в розширенні словника за рахунок запозичень і творення нових лексичних одиниць, у виході частини слів з активного ужитку і переході до розряду історизмів та

¹⁸ Там же.

¹⁹ Дьячков М.В. Міноритарные языки в полиэтнических (многонациональных) государствах. - М.: ИНПО, 1996. - С. 73.

архаїзмів, а також в модифікації словника, тобто перерозподілі елементів у межах існуючої системи і зміну їх відношень. Розширення, зміна й перерозподіл одиниць словника, а часто й цілих ділянок системи обумовлені екстралінгвістичними й лінгвістичними факторами. До останніх відносяться внутрішньосистемні опозиції, лексична й семантична атракція, табу та евфемізми, тенденція до економії виражальних засобів, взаємодія елементів системи у плані змісту²⁰.

До механізмів підтримки параметрів системи слід віднести процеси, що забезпечують збереження загального взаємозв'язку компонентів системи.

Схематично еволюцію лексичної системи можна представити таким чином: для оптимального вирішення задач комунікації постійно формуються лексичні одиниці, змінюються відношення між елементами існуючого лексичного фонду, а також між ними й неологізмами, порушуються й руйнуються раніше сформовані зв'язки й відношення та встановлюються нові: трансформуються відношення між лексичною системою й позамовною реальністю. При цьому жоден з процесів не є довільним. Вони регулюються певними закономірностями, що дозволяють відібрати із завжди надлишкової номенклатури лексичних засобів та з віртуальних шляхів розвитку системи тільки реальні, іншими словами, ті, що задовольнятимуть потреби оптимізації комунікативного процесу, а також відповідатимуть особливостям структурної організації лексичної системи.

Лексична система національної мови відображає позамовні реальності через призму матеріальної й духовної культури народу-носія мови. Лексична система національно негомогенної мови несе на собі відбиття історичної долі всіх націй, що брали участь у формуванні такої мови. Моделюючи поняття, мови виділяють по-різному основні їх аспекти, що обумовлено культурно-історичними,

²⁰Бородина М.А., Гах В.Г. К типологии и методике историко-типологических исследований: (На материале лексики французского языка). - М.: Наука, 1979. - С. 67, 74, 95.

соціальними та іншими особливостями розвитку мовного суспільства.

Лексична система сучасної англійської мови є функцією від історії розвитку як самої мови, так і етносів, що розмовляють нею. Неоднорідний за своїм складом і часом виникнення англійський словник, як і словниковий склад російської мови, відображає перебіг мовного розвитку, зміну відносно спокійних етапів періодами різкої зміни мовної ситуації й викликані нею необхідності швидкої адаптації до нових умов.

Лексична система англійської мови, як і будь-якої іншої мови, складається з історично усталеного словника та новотворів, структурна значимість яких не визначена. У свою чергу, стабільний фонд має історично споконвічну частку, яка також неоднорідна. Так, споконвічна лексика складається з індоевропейського шару, ранніх латинських і грецьких запозичень в основний словниковий фонд, кельтського субстрату, германської лексики.

Саме цей словник є основою англійської лексичної системи, що трансформувалася упродовж більш, ніж десяти століть у національній мові, яка перетворилася в наступні періоди в національно негомогенну мову.

У першому з двох періодів відбувається формування семантичної системи англійської мови, а також словотворчих та дериваційних моделей. Сучасний вигляд набуває план виразу лексичних одиниць. Незважаючи на всі перетворення збереглася давньоанглійська модель словотворення, представлена суфіксацією, префіксацією та основоскладанням.

За цей період давньоанглійська лексика двічі опинялася в критичній для її стабільності ситуації: під час датського, а потім французького завоювань Британських островів. Мовні контакти цього часу та їх наслідки принципово різняться між собою як за зовнішньомовними, так і лінгвальними аспектами. В англо-датській контактній ситуації датська мова була мовою-суперстратом, яка внаслідок тісної політико-економічної

взаємодії народів і близької спорідненості мов справила на англійську мову значний вплив на всіх рівнях її системи. Французька ж мова виконувала роль мови-адстрату, тобто вплинула переважно на розвиток лексичної системи. В обох випадках мовні контакти обумовили появу в англійській лексиці запозичень, чий об'єм, структурно-семантичні характеристики, а отже, й місце в структурі лексичної системи мови - реципієнта різні.

Внаслідок близької спорідненості датської та англійської мов, та схожості культур народів запозичення з датської мов ввійшли до основного фонду, причому це були не лише дієслова, іменники та прикметники, а й займенники, прислівники, прийменники (*till*) та сполучники (*though*), що не типово для процесів запозичення. На початку процесу запозичень нові елементи дублювали давньоанглійські елементи, але пізніше в переважній кількості випадків запозичення витіснили споконвічні одиниці, наприклад, займенники *they*, *their* та *them* витіснили давньоанглійські форми *hie*, *hira*, і *him*. В ході змін, що відбувалися одночасно з розширенням словника за рахунок словотвору, деривації та транслітерації, до початку нормандського нашестя об'єм лексичної варіативності скоротився, а динамічну рівновагу, порушену змінами в системі, було відновлено. До 1066 року англійську лексичну систему складала переважно лексичні одиниці германського походження.

Англо-французька контактна ситуація тривала протягом чотирьох віків і значно відрізнялася від попередньої англо-датської як умовами, так і перебігом та наслідками лінгвістичних процесів. Слід перш за все відмітити диглосний характер контактів, що зумовило притік запозичень у концептуальні лакуни, а саме: в терміносистемі мистецтва, законодавства, державного управління, релігії, військової справи. Значна частина цих запозичень, передусім через свою семантику, не торкнулася основного словникового фонду, але збільшила словник.

Запозичення до основного словникового фонду витісняли германські елементи, чому в більшості випадків не можна знайти по-

яснення як з точки зору фонетичної структури конкуруючих одиниць, так і з боку їх семантики. Так, *uncle* заміняє *eat, praise - lof, fruit - wæstm, paradise - neorxnawong, touch - hrepūan*. Асиміляція запозичень на початкових етапах проходила в основному за рахунок деривації й основокладання з участю елементів двох мов: англійські суфікси приєднувалися до французьких основ і на-впаки. У цей період словотворчий фонд англійської мови поповнився продуктивними префіксами (*ad - , com-, de-, dis-, ex-, in-, inter-, er-, pre-, pro-, re-, sub-*) і суфіксами (*-able, -ent, -ment, -tion*).

Розвиток англійського словника відбувався також і за рахунок запозичень з латинської мови в терміносистемі законодавства (*client, conviction*), освіти (*desk, library*), релігії (*limbo, sanctuary*) та науки (*equator, orbit*). В цілому, за даними Дж. Кеннона²¹, близько 84% давньоанглійського словника вийшло з ужитку в середньоанглійський період. Наведені дані пропонують дослідникові очевидний висновок про те, що такі значні модифікації словника означають фактично зміну його сутності. Проте, такий висновок не видається обґрунтованим. Як показало наше дослідження, мова зберегла структурне й семантичне ядро системи, одиниці якого досить швидко налагоджували зв'язки з новими елементами; якісні характеристики цього словника дозволяли йому асимілювати запозичення, що значно переважали їх кількісно.

В наступні періоди національно гомогенного стану англійської мови її словник поповнився запозиченнями з багатьох мов, причому основними джерелами були грецька й латинська мови, що збагатили англійський словник лексемами на позначення нових понять в галузі науки й техніки, а також словотворчими елементами. Крім того, значну кількість лексичних одиниць було запозичено з італійської та французької мов. Однак у цей період розширення словника пов'язане вже не з запозиченнями, а словотвором, причому не в останню чергу з семантичною деривацією спо-

²¹Cannon G. Historical change and English word-formation: recent vocabulary. - New York. etc. : Peter Plang, 1987. - P. 10.

конвічного словника. Таким чином, спочатку відновлюється, а потім і постійно зростає його структурна й функціональна значущість.

Лексичні процеси, пов'язані з перетворенням англійської мови в національно негомогенну, не відзначаються особливою складністю, хоча об'єм лексики, що поповнила англійську лексичну систему, досить значний (див. спеціальні філологічні словники локальних неологізмів).

Тут передусім слід зазначити процеси формування особливого лексичного шару, характерного для регіонального узусу (наприклад, американського чи австралійського), що називається дивергентним лексичним фондом відповідного варіанту (подібну лексику називають також локальними неологізмами і національно-специфічним компонентом /НСК/).

Національно-специфічний лексичний фонд створюється з допомогою словотворення за характерними моделями, а також шляхом запозичень.

Співвідношення запозиченої лексики й утвореної з англійського мовного матеріалу змінюється в ході розвитку варіантів: на ранніх етапах кількість запозичень досить значна, проте вже протягом перших ста років їх число, як правило, зменшується на 90-95% у мовленевій практиці носіїв варіантів.

Основоскладання, афіксація, телескопія, поєднання дієслова з постпозитивом, а також семантична деривація - ось основні способи творення національно-специфічних лексичних одиниць.

Основною базою деривації протягом усієї історії розвитку первісних варіантів є спільноанглійські лексеми. На пізніших етапах до цього процесу залучаються як творні основи первісні НСК лексики того чи іншого варіанту, національно-специфічний компонент лексики інших варіантів, а також запозичення періоду початкових етапів розвитку мови на новому ґрунті.

Будучи продуктом словотворчих процесів, національно-специфічні лексичні одиниці перебувають у відношеннях словотворчої похідності зі споконвічними одиницями. Іншими словами, як

формальні, так і семантичні характеристики деривата співвідносні з властивостями твірних основ. Таким чином, з одного боку, поява локального неологізму обумовлена адаптивними процесами, а нова лексична одиниця співвідноситься з референтом, що є як правило, ендемічним для певного природного середовища, способу життя, культури. В цьому відношенні локальні неологізми представляють собою лексику, що складає своєрідність кожного варіанта. З іншого боку, НСК, будучи похідними лексичними одиницями, наділені властивістю подвійної референції: референції до світу дійсності й референції до світу слів, типової для вторинних одиниць номінації²². Будучи вмотивованими первісними одиницями словника вони не лише не сприяють розходженню варіантів, а навпаки, зміцнюють єдність лексичної системи англійської мови.

Цьому ж сприяють і так звані внутрішньомовні (міжваріантні) запозичення, а також залучення запозичень до процесу словотворення, засобами якого служать англійські лексичні одиниці й афікси.

Розширення території функціонування англійської мови призвело до збільшення кількості мов, з якими вона вступає в контакти, а також до запозичень з них. Особливості фонетики й семантики цих запозичень ускладнюють їх асиміляцію, тому такі слова формують крайню периферію лексичної системи й залишаються там, навіть вступаючи в словотворчі відношення з англійськими елементами.

Очевидно, що формування лексики англійської мови пов'язане з історичним розвитком англословних етносів, причому процес творення системи, що спирається на семантико-граматичні ознаки, великою мірою визначається тим, яка лексика з точки зору плану виразу й плану змісту і в якій спосіб стає складовою цієї системи. Місце й системна значущість різних шарів лексики, інтенсивність входження їх у систему й темпи асиміляції визначаються насамперед механізмами саморегуляції, до яких відноситься й складне пе-

²²Кубрякова Е.С. Типы языковых значений. Семантика производного слова. - М.: Наука, 1981. - С.9.

реплетіння семантичних відношень у лексиці. Системність лексики обумовлює парадигматичні й синтагматичні зв'язки між усіма її складовими; полісемантичний і поліфункціональний характер одиниць словника, а також прагнення мови до економії плану вираження обумовлюють той факт, що в процесі адаптації перевага віддається використанню вже наявних у мові резервів новотворам. Коли ж останні виникають (відзначимо, що переважна частина їх також представлятиме собою комбінацію й модифікацію вже існуючих одиниць), то відповідна частина лексики виходить з ужитку чи перетворюється в одиниці, узус яких обмежений.

Пристаюючи до вивчення динаміки перетворення англійської мови в національно негомогенну, ми, згідно з виробленою традицією, розглядали лексику кожного варіанта як відносно самостійне утворення. Проте порівняння матеріалів загальних філологічних словників первісних варіантів показало, що поліморфізм лексичної системи англійської мови, який проявляється в багатоманітті й варіативності компонентів, розмаїтті форм розвитку, не порушує цілісності системи і єдності її структури. Більше того, незважаючи на численні й часто тривалі впливи з боку інших мов та зміну форми існування, система проявляє значну стійкість і зберігає свою автентичність упродовж майже п'ятнадцяти віків.

Основну роль у підтримці гомеостазу лексичної системи відіграють такі фактори: можливість вираження безкінечного багатоманіття смислів з допомогою кінечного числа мовних форм і загальний, підпорядкований певним закономірностям, взаємозв'язок елементів системи. Крім того, єдність лексичної системи утримується цілісністю позамовної реальності, яку вона репрезентує.

Аналіз філологічних словників англійської мови дає підставу допустити, що стійкість окремих ділянок лексичної системи не є випадковою. У ході еволюції відбувається селекція тих елементів, які оптимально пристосовані до функціонування в рамках системи, значить, стійкість лексики в часі й просторі є показником її

системної значущості, її ролі в підтримці динамічної рівноваги системи.

З метою перевірки висунутої гіпотези було відібрано лексичні одиниці, що функціонують в англійській мові з давньоанглійського періоду і які в повному обсязі представлені в усіх первісних варіантах англійської мови. Цей лексичний шар у роботі називається ядреною лексикою²³. Критерієм для віднесення лексичної одиниці до цього шару є передусім її хронологічна і територіальна стійкість, що, як показав аналіз, обумовлено міцністю й багатоманітністю системних (парадигматичних) зв'язків, у яких вона перебуває. Оскільки ця частина англійського лексикону раніше не була об'єктом спеціального дослідження, а її значення в підтримці гомеостазу лексичної системи і мови в цілому є вирішальним, то її було піддано в роботі докладному аналізу.

Згідно з критерієм часової і просторової стійкості, зі словника Longman New Universal Dictionary методом суцільної вибірки нами було виявлено всі лексичні одиниці, що існують в англійській мові з давньоанглійського періоду. Матеріали вибірки було зіставлено з даними загальних філологічних словників первісних похідних варіантів англійської мови: Australian Concise Oxford Dictionary, Gage Canadian Dictionary, The New Zealand Contemporary Dictionary, Dictionary of South African

²³у сучасному мовознавстві споконвічна, найбільш стійка у часі частина лексики приваблює увагу лінгвістів, що проводять дослідження в різних сферах. Об'єм цього словника, особливості його трансформації в ході розвитку мови, його роль у комунікації інтерпретуються й оцінюються по-різному. Так, у славістиці у рамках дискусії 50-60 рр. про основний словниковий фонд (ОСФ) [див. праці В.І.Абасва, В.В.Виноградова, Є.М.Галкіної-Федорук, Л.П.Якубинського та ін.] було визначено роль і значення ОСФ як у розвитку російського лексичного багатства, так і мови в цілому. Подальшу розробку цей напрямок отримав у дослідженнях О.М.Кузнецова, М.М.Шанського, Ф.В.Філіппова, А.А.Кретова та ін. Було запропоновано кілька наборів ознак, на підставі яких ту чи іншу одиницю можна віднести до ядреної частини лексики. До цих ознак входить і часова стійкість (давність, споконвічність), загальнонародність, значущість у номінативній системі мови, частотність уживання, простота морфологічного складу, дериваційна активність, багатозначність, широка поєднуваність. При цьому автори не проводять чіткого розмежування між ОСФ та ядерним словником, одночасно ототожнюючи їх з темпорально стійкою лексикою.

Певну увагу цій проблемі приділено й в англістиці, але швидше в плані постановки питання, аніж його вирішення. Так, Б.Врайсон, Р.Джесон, Дж.Хьюз вважають, що ядром англійського лексикону є англо-саксонська лексика, М.МакКарті

English, а також Webster's Third New International Dictionary of the English Language, в якому особливу увагу приділено американському варіанту. Етимологічна інформація зіставлялася з даними Oxford Dictionary of English Etymology. В результаті було складено список слів і словотворчих елементів, які складають 3,5% давньоанглійської лексики, приблизно 0,8% загального обсягу літературного словника національно негомогенної англійської мови. Їх було піддано аналізу з точки зору значущості для підтримки цілісності лексичної системи та ролі в англійській практиці.

Ядерна лексика складається з повнозначних одиниць, службових слів, а також словотворчих елементів.

Наведені дані показують, у межах яких частин мови лексичні одиниці функціонують з давньоанглійського періоду. В сучасній англійській мові більш ніж від 30% одиниць ядерної лексики способом конверсії утворено слова, що належать до інших частин мови.

Ядро англійської лексики неоднорідне за походженням. Його етимологічний аналіз показав, що в ядерній лексичній переважують германські корені (~35%) та споконвічні англійські лексеми (~30%). Запозичення з латинської, а також інших мов, переважно грецької через латинську, складають близько 10%, спільноіндоевропейські корені - близько 25%.

З точки зору структури, серед ядерної лексики переважають односкладні (близько 80%) та двошклюдні слова. Дериватів та складних слів, утворених у давньоанглійський період, дуже мало.

Найважливішим показником функціональної значущості лексичних одиниць є їх частотність. Дані спеціальних досліджень показують, що перша тисяча найуживаніших слів будь-якої мови складає 85% тексту. Аналіз уживаності ядерної лексики, виконаний за частотними словниками сучасної англійської мови, показав, що 95 слів першої сотні найуживанішої лексики англійської мови нале-

стверджує, що ядро словника складають лексичні одиниці, що служать ядерними елементами відповідних лексико-семантичних полів.

жать до ядерних, у другій сотні таких слів - 89, у третій - 79, у четвертій - 74, у п'ятій - 61, у шостій - 67, у сьомій - 49, у восьмій - 45, у дев'ятій - 48, у десятій - 46. Отже, роль ядерної лексики в англійській комунікації досить значна. Якщо ж узяти до уваги той факт, що 52% ядра складають полісемні одиниці, то об'єм текстів, утворюваних ядерною лексикою, значно зростає.

Словотвірний аналіз ядерної частки англійського словника наочно засвідчує, що способи й основні закономірності розвитку лексичної системи формуються й зберігаються в її ядрі, яке, на наш погляд, становить модель розвитку й системної організації словникового складу.

Простота структури, високий показник частотності й полісемантичність роблять ядерний словник ідеальною базою словотворення. Ядерна лексика служить основою словотвору упродовж усієї історії розвитку англійської мови. Уже в середньоанглійський період 30% лексичних одиниць ЯЛ послужили основою для словотвору за конверсією. Лише 25% одиниць ЯЛ (всі вони моносемні) не дали похідних, які б функціонували в англійській мові. В середньому 1 одиниця ЯЛ дала 5 дериватів.

Суттєвою особливістю аналізованого лексичного шару є те, що практично всі його одиниці і в ретроспективі, й на сучасному етапі є нормативними й стилістично нейтральними одиницями. Не належать до нормативних лексики, закріплені за діалектним узусом або розмовним мовленням менше 1%. Деякі з них у наш час стали архаїзмами.

Наведені дані підтверджують теоретичне положення про те, що ядерний словник через складну мережу словотворчих відношень зв'язаний з іншими шарами лексики - літературної і стилістично зниженої. Похідні від ядерної лексики належать до різних лексичних шарів і тематичних груп. Саме через це ядерний словник виявляється пов'язаним з периферійним шаром лексичної системи - локальними неологізмами - досить міцними й прозорими зв'язками, що роблять семантику останніх вмотивованою для тих, хто володіє ЯЛ, тобто практично для всіх носіїв англійської мови. Ця обставина

пояснює відсутність передумов для того, щоб локальні неологізми могли послужити каталізатором процесів відокремлення й диференціації.

Відомо, що цілісність лексичної системи ґрунтується на єдності об'єктивного світу, що, зокрема, виявляється у встановленні між одиницями системи відношень, що відображають взаємозв'язок елементів позамовної реальності. До них передусім належать синонімічні відношення.

Об'єм семантичних зв'язків лексичних одиниць, побудованих на синонімічних відношеннях, значною мірою обумовлений складністю семантичної структури одиниць. Так, полісемантичність спричиняється до того, що лексична одиниця окремими значеннями (лексико-семантичними варіантами) може входити до різних синонімічних рядів, а лексема в цілому, таким чином, - до кількох синонімічних парадигм, що призводить до розширення мережі семантичних відношень, у яких вона функціонує. Чим ширша така мережа, тим стійкіша лексична одиниця і більша її роль у підтримці гомеостазису системи.

Здійснивши аналіз синонімічних відношень ядерної лексики, ми встановили, що не мають синонімів приблизно 25% слів. Пояснюється це їх семантикою та синтагматичними обмеженнями. Решта ядерної лексики (75%) пов'язана синонімічними відношеннями з іншою частиною словника у співвідношенні, близькому до 1:40. Основний об'єм синонімів належить до лексики, що функціонує в англійській мові з середньоанглійського періоду і являє собою запозичення або безпосередньо з французької та латинської мов, або з латинської через посередництво французької. Частина синонімів - це одиниці ядерної лексики й похідні від них. Стилістично синоніми ядерної лексики належать в основному до літературного шару, проте є й стилістично знижені одиниці (розмовні, сленг), а також терміни.

У ході семантичного аналізу ми зіставили досліджувану лексику з матеріалом, представленим в ідеографічному словнику М.Роже, з тим щоб визначити об'єм семантичного простору

англійської мови, охопленого ядерною лексикою, і таким чином з'ясувати її значення в англомовній комунікації і співвідношення існуючих у межах даної лексики семантичних полів з параметрами мовної картини світу.

Провести таке зіставлення було необхідне, ще й з інших міркувань. З початку століття [Зеленін, 1903; Якубинський, 1926] в лінгвістиці панує уявлення про те, що у точному розумінні слова стійкими є слова-назви знарядь праці та предметів побуту, що відносяться до найбільш життєво важливих, а отже, постійних явищ і проявів суспільного існування ..., до господарства й насущного, як би типового побуту. Дещо пізніше (1934) В.І. Абаєв стверджував, що стійке семантичне "ядро" лексики складають денотативні значення ("технічні значення", за його термінологією), "що відповідають якомусь дійсно існуючому в світі факту, чи відношенню". На підставі історико-зіставних досліджень він також зробив висновок про те, що основний лексичний фонд чи основний лексичний мінімум - один і той же за своєю семантикою, за колом виражених з його допомогою понять і відношень для всіх мов світу на певній стадії їх розвитку". До основного лексичного фонду мови, вважав В.І. Абаєв, входять назви частин тіла, основні космічні назви, позначення родинних стосунків і загальноприйнятих розрізень кольору, розміру, статі, віку тощо; числівники хоч би першого десятка, найуживаніші дієслова (позначення дій і станів)²⁴.

Проведене нами дослідження стійкої частини англійської лексики підтверджує наведені положення, але ядерна лексика за своєю семантикою виявилась значно багатшою, ніж можна було передбачати, враховуючи виконані до нас роботи.

Зіставлення даних за семантичними категоріями, охопленими і неохопленими ядерною лексикою, наведені в Таблиці.

²⁴Цитуємо за: Виноградов В.В. Об основном словарном фонде и его словообразующей роли в истории языка // Виноградов В.В. Избранные труды. Лексикология и лексикография - М.: Наука 1977. - С. 54-55.

Таблиця. Об'єм семантичного континіума, охопленого ядерною лексикою

№	Семантична категорія	Загальна кількість класів	Відсоток охоплених класів
I	АБСТРАКТНІ ВІДНОШЕННЯ		
1.1	існування	8	87,5
1.2	відношення	16	68,8
1.3	кількість	33	90,9
1.4	порядок	26	88,5
1.5	число	22	68,2
1.6	час	34	85,3
1.7	зміни	13	76,9
1.8	причинновість	27	85,2
		179	82,7
II	ПРОСТІР		
2.1	простір в цілому	12	91,7
2.2	виміри	48	97,9
2.3	форма	24	95,8
2.4	рух	52	84,6
		136	91,9
III	МАТЕРІЯ		
3.1	матерія в цілому	5	80,0
3.2	неорганічна матерія	36	88,9
3.3	органічна матерія	93	86,0
		134	86,6
IV	ИНТЕЛЕКТ		
4.1	формування ідей	66	54,5
4.2	обмін ідеями	84	63,1
		150	59,3
V	ВОЛЕВИЯВЛЕННЯ		
5.1	індивідуальне волевиявлення	137	83,2
5.2	суспільне волевиявлення	83	72,3
		220	79,1
VI	ЕМОЦІЙНІ СТАНИ		
6.1	емоції в цілому	7	71,4
6.2	особисті переживання	61	83,6
6.3	взаємні почуття	34	58,8
6.4	моральні почуття	53	60,4
6.5	релігійні почуття	24	79,2
		179	70,9

Наведений матеріал показує, що стійка лексика заторкує багато семантичних полів, а не обмежена лексикою повсякденного спілкування.

Оскільки семантика ядерних одиниць стійка й змінюється повільно, то ця лексика забезпечує лінгвальну, а відповідно й

культурно-історичну наступність між поколіннями носіїв усіх варіантів англійської мови. Крім того, зберігається зв'язок між окремими періодами розвитку мови й різними формами її існування.

Значення ядерної лексики для розвитку системи національно негомогенної англійської мови і підтримання параметрів її гомеостазису обумовлюють необхідність лексикографічного опису її спеціальними методами, що відображають зв'язок хронологічної й територіальної стійкості зі структурною значимістю.

Четвертий розділ "Теорія і практика лексикографії англійської та російської мов" являє собою спробу укладання двох лексикографічних проєктів на підставі аналізу англійської та російської філологічної лексикографії. Прийняті щодо структури лексикографічних проєктів рішення спиралися на "два основні принципи всієї лексикографічної (як і лінгвістичної) роботи: врахування факторів лінгвістичної варіативності й лінгвістичної структури"²⁵.

У більшості сучасних лексикографічних видань пріоритет віддається варіативності, оскільки таким словникам гарантується комерційний успіх. Однак слід відмітити, що навіть у працях, орієнтованих на варіанти англійської мови, локальні неологізми представлені неповно. Разом з тим, системні обстеження лексичного складу англійської мови виявляють необхідність презентації лексикографічними методами структури лексичної системи.

Словник сучасної англійської мови, таким чином, має формуватися одночасно в двох вимірах: системному й варіативному.

Під системним виміром розуміємо скоординованість між структурою словника й системними відношеннями в лексиці. При цьому дотримуються думки про те, що існують принаймні два якісно відмінні типи системних відношень у лексиці. Перший являє собою відношення за принципом ядро-периферія. У межах цього типу ми виділяємо три лексичні шари, причому кожний попередній більш структурно значущий, ніж наступний. Перший з них представлений ядерною лексикою, проаналізованою в другому розділі. Другий -

лексичним фондом, що функціонує в англійській мові з середньоанглійського періоду й складається з асимільованих запозичень в середньоанглійську мову з давньо- та середньофранцузької мови, а також із похідних від ядерної лексики. Запозичені одиниці представляють собою той шар лексичної системи французької мови, що сформувалася з латинського фонду в галло-романський період розвитку французької мови. Саме ця лексика поряд з ядерною, складає першу тисячу найуживаніших слів англійської мови, і саме з нею ядерна лексика пов'язана синонімічними відношеннями. Третій шар функціонує в англійській мові з нового часу і складається з похідних від лексичних одиниць, що належать першим двом шарам, а також із запозичень. Це найменш стабільна частина англійського словника.

Другий тип системних відношень у лексиці - це відношення між конкретними лексичними одиницями. До них відносяться синонімічні, антонімічні, гіперо-гіпонімічні відношення, а також відношення словотворчої похідності.

Варіативний вимір представлено внутрішньорівневою варіативністю й системною варіативністю.

У лексикографічній практиці реєстрація фонетичних, орфографічних і лексико-семантичних варіантів має тривалу традицію, отже, відображення внутрішньорівневої варіативності - це питання збору інформації та розробки відповідної метамови.

Варіативність на рівні системи - проблема значно складніша. Тут ми стикаємося з необхідністю вирішення протиріччя, обумовленого цілісністю мовної системи, з одного боку, і її практичною реалізацією у формі варіантів, з другого.

Сучасний стан теорії лексикографії, недоопрацьованість проблеми варіативності не дозволяють сьогодні вирішити сформульоване вище завдання в рамках одного лексикографічного проекту. Ми плануємо його розв'язання в кілька етапів, описуючи послідовно всі шари лексичної системи. У цій роботі пропонується проект першого словника, матеріалом якого служить ядерна лексика.

Найважливіше завдання створеного словника - усунення протиріччя між системністю й варіативністю. Вважаємо, що зробити це можна, по-перше, розділивши словник на дві частини таким чином, щоб у першій вводами служили одиниці ядерної лексики, а в другій - усі похідні від них, сформовані у первісних варіантах; по-друге, включивши до структури словникової статті першої частини синоніми й антоніми лексикографованих слів.

Які можливості криються за таким рішенням? По-перше, оскільки синоніми, як показав проведений аналіз, являють собою переважно лексичні одиниці другого шару, що функціонують з середньоанглійського періоду, то ми таким чином репрезентуємо значний об'єм стійкої лексики, а також експліцуємо семантичні відношення між елементами центральної частини лексичної системи. По-друге, виділення похідних в окремий розділ дозволяє розмежувати системний та варіативний аспекти словника.

Реєстрація усіх значень одиниць ядерної лексики, у тому числі й національно-специфічного компоненту, включаючи лексико-семантичні варіанти, а також усіх похідних одиниць відображає варіативність лексико-семантичної системи.

Розроблений лексикографічний проект передбачає опис лексичних одиниць, що функціонують в англійській мові з давньоанглійського періоду й представлені у всіх первісних варіантах у повному об'ємі.

Спосіб розміщення одиниць словника - алфавітний з реєстрацією похідних у другому томі, що дозволяє експлікувати словотворчу активність слова й інтенсифікувати процес вивчення лексики при використанні словника в навчальному процесі.

Словник реєструє орфографічні варіанти, характерні для регіонального узусу.

Принцип розташування значень такий: першими наводяться значення з найбільш узагальнюючою семантикою, потім - значення, що звужуються, аж до термінологічних.

Особливості одиниць словника обумовлюють той факт, що їх похідні, в тому числі й семантичні деривати, знаходяться у межах

мовної компетенції носіїв усіх варіантів англійської мови, тому перед значеннями не ставляться обмежуючі помітки. До кожного вводу в першій частині словника додається етимологічна довідка, розташована за знаком, що вказує на частинимовну приналежність.

У кінці словникової статті в алфавітному порядку подається список синонімів.

Особливості сучасного стану двох поліетнічних мов - англійської й російської - обумовили інтерес до створення на матеріалі цих мов двомовних словників різного об'єму. Однак, в цьому жанрі лексикографії лишається чимало невирішених проблем, одна з них - укладання навчального словника базової лексики, який би враховував національно негомогенний характер англійського словникового складу. Одним із шляхів вирішення цього лексикографічного завдання може бути створення англо-російського навчального ідеографічного словника ядерної лексики. Поняття ядерної лексики для навчального словника не збігається повністю з аналогічним поняттям для структурно-орієнтованого філологічного тлумачного словника. Врахування функціональних характеристик лексики, зокрема частотності вживання, з одного боку, залишить за межами словника функціонально й стилістично обмежені лексичні одиниці, а з другого боку, вимагатиме доповнення його височастотними лексемами, що не належать до історичного ядра. Значні обмеження жанр навчальної лексикографії накладає й на відбір локальних неологізмів: до словника не будуть включені ісоризми, стилістично марковані лексеми й лексико-семантичні варіанти слів. Навчальний характер словника робить обов'язковим використання обмежуючих позначок. Саме тому їх доведеться робити, незважаючи на те, що стилістична характеристика одних і тих же лексичних одиниць у різних варіантах англійської мови не збігається.

Системний характер лексики знаходить своє виявлення в структурі словника і словникової статті: системність у плані вираження - в підключенні деяких дериватів до мотивуючого вихідного слова в рамках однієї словникової статті, системність

у плані змісту - в ідеографічному розташуванні матеріалу, в реєстрації ряду синонімів і антонімів.

Запропонований тип словника не дублює вже існуючі навчальні словники. Це словник нового типу, що відрізняється такими рисами: поєднує алфавітний та ідеографічний методи розташування введів з їх перекладом російською мовою; побудований на ідеї лексичного ядра, а не на ідеї лексичного мінімуму; відображає поліваріантність англійської мови; має англо-російський і російсько-англійський ідеографічні індекси, що оптимізують пошук і уточнення значень описаних одиниць.

Основні положення дисертації знайшли відображення в таких публікаціях:

Деякі проблеми регіональної історичної лексикографії//Мовознавство. - 1984. - № 5.

Деякі особливості австралійської регіональної лексикографії//Вісник Харківського держ. ун-ту, 1984.(рос.)

Лексична система австралійського варіанту англійської мови в аспекті завдань її лексикографічного опису//Деп. В ІНІСН АН СРСР 20 жов. 1986 р. № 27164. Бібліографічний покажчик "Нова радянська література по суспільним наукам. Мовознавство" 1987., № 3.(рос.)

Шляхи формування лексичної системи австралійського варіанту англійської мови// Всесоюзна конференція. Проблеми варіативності в германських мовах. Тези доп.- М., 1988 (рос.)

Форми існування сучасної англійської мови (спроба комплексного опису). - Запоріжжя: ЗДУ, 1993. (рос.)

Деякі аспекти формування та функціонування англійської мови як поліетнічної //Філологічні читання, присвячені пам'яті проф. Н.Н.Раєвської, при Ін-ті міжнар. відносин: Тези доп. - Київ, 1993. (рос.)

Національно-специфічна лексика в курсі навчання англійській мові //Актуальні проблеми теорії та практики навчання російській та іноземним мовам: Матеріали регіональної конференції. - Краснодар, 1993. (рос.)

Про ядерну лексику англійської мови//Making Linguistics Accessible: Доповіді Міжнародної конференції. Шарлоттаун (Канада), листопад, 1995. (англ.)

Деякі аспекти регіональної лексикографії// Лексикографічні та методичні концепції викладання чужоземних мов у вищому навчальному закладі: Тези доповідей 2-ї Міжнародної конференції.- Львів, 1996. (англ.)

Про семантику ядерної частини англійського лексикону//Функціональна лінгвістика. Принципи організації тексту: Матеріали міжнародної конференції. - Симферополь, 1996. (рос.)

Локальні неологізми в структурі англійського лексикону//Мова та соціум: Матеріали міжнародної конференції. - Мінськ, 1996. (рос.)

Національно негомогенна мова та лексикографічна практика. - Запоріжжя: Видавець, 1996. (рос.)

АННОТАЦІЯ

СКИБИНА В.И. Диссеминация национального языка и проблемы лексикографии (на материале английского и русского языков). Диссертация на соискание ученой степени доктора филологических наук по специальностям 10.02.04. - германские языки и 10.02.02. - русский язык. Днепропетровский государственный университет. Днепропетровск, 1997.

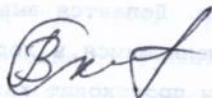
Диссертация посвящена исследованию закономерностей развития английского и русского языков в ходе их распространения за пределами исконной территории. Делается вывод о том, что адаптация национального языка к изменяющимся в ходе диссеминации условиям внешней и внутренней среды происходит как за счет изменения типа вариативности языковой системы, приводящего к изменению формы ее существования, то есть к преобразованию национального языка в национально негомогенный (английский язык), так и за счет расширения объема вариативности при сохранении формы существования языка (русский язык). Устанавливаются параметры национально негомогенного языка и его лексической системы, изучается роль

ядерного словаря в поддержании гомеостазиса этой системы, разрабатываются проекты структурно ориентированного лексикографического описания лексической системы национально негомогенного языка, отражающие одновременно два параметра: целостность системы и фактор ее реального функционирования в виде вариантов.

SKIBINA VALENTINA. National language dissemination and lexicographic problems (the Russian & English languages).

Dissertation deals with the regularities of the English and Russian languages development in the course of their dissemination. It is ascertained, that a national language adaptation in the process of dissemination goes through changes of the type of the language system variation. This can lead to the change of the form of the language system existence (English), or to the expansion of variation without transformation of the form of the language system existence (Russian). Parameters of the nationally non-homogenous English language and its lexical system are determined, the role of the core vocabulary in this system homeostasis is studied, two lexicographic projects that reveal the language system integrity and its realization in the form of national variants are worked out.

Ключові слова: диссемінація, національно негомогенна мова, адаптація, гомеостазис, варіантність, типи варіативності, дивергенція, ядерна лексика, лексикографія.

Підписано до друку 16.05.1997.

Форм. пап. 60×84 1/16

Ум. друк.арк. 3,0

Зам № 510. 1997. Тираж 100 прим.

Михайлівська рай. друкарня

432665

AV 38.157